

Monostori Imre

Greza Ferenc életműve

Ki volt Greza Ferenc?

A kérdést azért édesem megválaszolnunk, mert Greza az életét is építette, nemcsak az életművét. Ez a folyamat a lexikonokból és a halála után megjelent, a munkásságát föltáró kitűnő bibliográfia (Gyuris György munkája az *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XXVIII.* kötetében, Szeged, 1992, JATE.) segítségével vázolható, innen azonosíthatók és értelmezhetők az egyes életrajzi események és az életműhöz kötődő egyéb történések. Főképp – és ez az igazán érdekes és fontos – az életrajz és az életmű egymásra vonatkoztatott részletei, pontjai.

Először is a táj – Németh Lászlóval szólva: a tájhaza. A Közép- és Dél-Alföld – egy életre szólóan. 1932-ben – a gazdasági világválság közepette – született Kiskunmajsán. A gimnáziumot Kecskeméten, az egyetemet Szegeden végezte. Tanított – egy évig – Kisteleken, majd – sokáig – Hódmezővásárhelyen, aztán – a főiskolán és az egyetemen – Szegeden. 1991-ben halt meg.

S mi mindent csinált – és milyen színvonalon – egyetemi éveit után! Sőt már előbb is. Hiszen első tanulmánya – *Fielding nézetei az életről és az irodalomról* – még egyetemista korában jelent meg: a *Tiszatájban*. Majd, alig hogy gyökeret vert a vásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium tanári karában, folytatta és be is fejezte első önállóan megjelenő művét, a *Juhász Gyula egyetemi éveit, 1902–1906* című részmonográfiáját. 1959-et írtunk akkor (bár a könyvecske nagy csúszással csak 1964-ben jelent meg az MTA Irodalomtörténeti Intézete kiadásában, az „Irodalomtörténeti Füzetek” 44. számaként). Greza tehát 27 évesen megírta első jelentős tudományos munkáját. A tanítás mellett – évekig – Juhász Gyulával foglalkozott, részt vett – például – az életmű-bibliográfia készítésében. Mindeközben – rendszeresen – kritikákat írt, szerkesztette a gimnázium évkönyveit. 1962-ben – 30 évesen – kinevezték a gimnázium igazgatójává. Efféle helyen s pillanatokban szoktak elbukni a kezdő tudósok. De Greza nem bukott el. Sőt. Számára – úgy látszik – ösztönzést, erősítést, bizonyítási feladatot jelentett az igazgatói poszt. Nemhogy belerokkant volna, de egyenesen kivirágzott.

Hódmezővásárhely az irodalomban címmel Sipka Sándorral sorozatot szerkesztett; Péter Lászlóval és Ilia Mihállyal a Juhász Gyula-összest rendezték sajtó alá, s mint vezető pedagógushoz illett (akkor még), rendszeresen írt pedagógiai témájú cikkeket. S tovább, tovább: napi kritikákat, tanulmányokat, leginkább az élő magyar irodalomról (s legtöbbször a *Tiszatájban*). S évről évre egyre többet. A hetvenes és a nyolcvanas években átlagban havonta egyet, de voltak olyan évek, amelyekben több mint húszat. Rendkívüli munkabírárság, különleges koncentrálni tudás!

1975-ben a Juhász Gyuláról elnevezett szegedi tanárképző főiskola tanszékvezető tanára lett (de továbbra is Vásárhelyen lakott). S nemsokára megszületett az első – Vekerdí Lászlóval szólva – remekmű: a *Németh László vásárhelyi korszaka* (1977, ill. 1979), aztán

szépen, rendben a két újabb „korszaka”-kötet is. S mindeközben nemcsak a főigazgató-helyettesi munkát végezte szakszerűen a főiskolán (1979–1983), de – 1981-től – hosszú időn át a *Kincskereső* irodalmi gyereklap főszerkesztője is volt. S mindezt nem sínylette meg tudományos munkássága.

Ki volt hát Grezsa Ferenc? Ez volt, ilyen volt.

Az egyetemi tanári évek (1984-től ugyancsak Szegeden) talán már nyugalmasabbak lehettek volna (e mellé még vállalta és nagy odaadással intézte a Németh László Társaság elnöki teendőit is [1989–1991]), de megtámadta a súlyos betegség. Életében összesen négy kötete jelent meg, ezen kívül mintegy 350 folyóiratcikke, tanulmánya (amelyből – halála után – két kötetnyi válogatás látott napvilágot). Ötvenkilenc évet élt.

Juhász Gyula egyetemi évei, 1902–1906

A Grezsát becsülő utókor-olvasó kissé szorongva veszi kézbe a megírás után csaknem fél évszázaddal első kis könyvét. Kockázatos vállalásnak tűnik *most* olvasni el ezt a füzetet, melyet szerzője még a „kemény” diktatúra első szakaszában (1959-ban) írt. Nem lesz-e kínos élmény a „korszellem” megkívánta tendenciózusság nyomaival találkozunk? Nos, nem az a csoda ebben a hosszú tanulmányban, hogy – természetesen – föl lehet fedezni a korabeli terminológiáknak való időnkénti megfelelést (sőt, egyszer-egyszer ő maga is ideologizál), hanem az, hogy a szerző – összességében – ilyen tiszta, szakmailag és morálisan támadhatatlan maradt. Ma is azt lehet mondani, hogy kitűnő művel indult Grezsa: ma sem kellene átírnia (miként pedig egyesek ezt megteszik a sajtójukéval) e fiatalkori tudományos munkáját. Mindezen túlmenően az is világossá válik az olvasó előtt, hogy a szerző rendkívüli tehetség, megáldva szorgalommal, odaadással, határozott koncepcióképzési adottsággal, világos beszéddel s remek szerkesztési tudással.

Egy efféle részmonográfia mint tudományos vállalkozás nagyon nehéz feladat elé állít bármely kutatót. Egy később jeles költő egyetemi éveiről van szó, amikor még alig-költő, sokkal inkább önmagát kereső ifjú intellektuel – akárcsak a társak: Babits és Kosztolányi. Grezsa három fejezetben, három területen kutat: életútja, új eszményképei, költészete. Az alapkoncepció: megmutatni Juhász Gyula *fejlődését*, valahonnan valahová jutását ez alatt a négy-öt év alatt. Rendkívül finom analízist kíván ez a rövidke idő, hogy meg lehessen ragadni ennek a szellemi alakulásnak a rezdüléseit (s főleg a bizonyítékait) anélkül, hogy vulgarizálnánk és sematizálnánk az egész témát. Grezsa fényes tehetsége itt, ebben a folyamatelemzésben bizonyítódik először.

Elsősorban Juhász levelezésére, cikkeire támaszkodik, de mindent elolvas, ami a századfordulón íródott s a témájához felhasználható. Nagyon tudatosan, majdnem azt mondhatnánk: fölényes magabiztossággal dolgozik. (Megszámlálhatatlanul sok hivatkozással.) Kicsit ugyan türelmetlen: leírásában hősét újabb és újabb ideológiai ballasztok terhelik szellemi haladásában: az „energált pesszimizmus akaratos modernséggé történő átváltódásához”. Világnézete „felemás”. De a szerző megelőlegezi a végeredményt: „ez az indulás (a városi polgári irodalmi ellenzék helyett a népnemzeti baloldal felől) nemcsak hátrány, de előny is Juhász életműve számára: magyar modernsége Adyékhoz közelíti”.

Grezsa arányérzéke jól működik: gondosan megfigyeli hőse reakcióiban az új elemeket, legyenek azok akár „pozitívak”, akár kevésbé „progresszívek”. 1905-től már „egyre erősebb hatást tesz rá a polgári radikálisok ideológiája”, hitet tesz a pozitívizmus mellett, vallásosságával küzdve már erősen színezi szemléletét „a polgári antiklerikális ideológia”, sőt világnézetében gyakran fölfedezhető „a marxi ideológia beszűrődése”. Ezen fejtegetések közben persze életszerű, színes leírásokat, rajzokat kapunk Juhász Gyula életéről is: a

Négyesy-szemináriumról, a színházi statisztikodásról, a magángimnáziumi segédtanárkodásról, az újságírói pálya kibontakozásáról, a szintén fiatal Babits és Kosztolányi privát Ady-bírálatairól és még nagyon sok más egyetemi évekbeli életpizódáról. Juhász Gyula *jellemrajzáról* van szó elsősorban: a modern magyar irodalom részévé, alakító szereplőjévé vágyódásáról. 1906 elején már úgy áll előttünk, mint akinek „világzsemlélete egészében haladó, Adyé mellé állítható, költészete is beérik [...], és közben nem szakad el Petőfi és Arany legjobb hagyományaitól sem”.

Az új eszményképeket szépen bontja ki és csoportosítja Grezsa Ferenc, ezek: Nietzsche, Tolsztoj és a Parnasse, azaz a francia parnasszizmus költészeteszménye. Finom analízissel tárja fel e hatásokat, szigorúan (már-már tanárosan) ügyelve a tényszerű valóságosságra: valójában mi és hogyan hatott Juhász Gyulára?

Nietzsche „ellentmondásosságából” – és ez nem lebecsülendő fegyvertény volt 1959-ben – a pozitív vonásokat rögzíti elsősorban. (Pl.: „A nietzschei individualizmus [...] társadalmi tapasztalatokkal összefüggésben jelentkezik Juhász Gyula világnézetében [...]”) Tolsztoj hatása még inkább pozitív: ez a világgép egészségesebb, a közösségi gondolkodás felé mutatóbb, mint „a dekadens, túl intellektuális, morállelles és individualista” európai kultúra. (E minősítés talán akkor átideologizált volt, de ma – végül is – velejéig igaz!) A Parnasse költészeti filozófiája – „világnézeti szempontból” – viszont egyértelműen negatív, mivel „ez ragadja el legmesszebbre a költőt a valóságtól”. Ez „szubjektív idealista esztétika”. Juhász azonban megtalálta az ellensúlyt: Ibsent, aki nemcsak a l'art pour l'art költészetesztétikát, hanem a nietzschei befolyás egyes negatívumait is háttérbe szorította.

Kifejezetten nehéz és hálátlan feladat – még oly jeles – pályakezdő költő néhány évét úgy feltárni, hogy *igazi értékeket* is meg lehessen mutatni. Grezsának ez is sikerült. Annyi apró finomságot megmutat, oly odaadó szeretetet és figyelmet tanúsít hőse iránt, hogy az olvasó nem is nagyon méltatlankodik a többnyire igen gyenge Juhász Gyula-zsengék tömege miatt. A sok epigonizmustól az egyéni hang megtalálásáig, a modern költészet kapujába érkezéséig terjed a vizsgált pályaszakasz. Szép és tanulságos olvasmány ez a fejezet is: hogyan távolodik el a költő a parnasszista esztétikától, hogyan töltődik föl – sok-sok zökkenőn át – ez a költészet magyar témákkal, a „modern realizmus” és a „demokratizálódás” jegyében. (Babitscsal és Kosztolányival szemben talán szűkkeblű Grezsa: az ő költészetük – ellentétben az Adyé mellé állítható Juhász-líra szemléletével – a jelzett időpontban szerinte megmaradt „dekadens”-nek.)

Mindent összevetve ez a fiatalkori hosszú tanulmány megnyitotta (többszörös joggal nyitotta meg) Grezsa Ferenc előtt az irodalomtörténeti-tudósi karrier kapuját.

Németh László vásárhelyi korszaka

1977-ben fejezte be, és 1979-ben jelent meg Grezsa első – hogy úgy mondjuk – korszakos munkája. Jó pár évvel később – halála előtt három évvel! –, amikor József Attila-díjra érdemesítette a hivatalos kultúrpolitika – egy lapinterjúban (*Dél-Magyarország*, 1988. ápr. 9.) elmondja, melyek voltak a számára mindennapian vonzó jelenségek Németh László és a város kapcsolatában. „Vásárhelyen már akkoriban, 1962 és 1975 között Németh László folyamatosan és jól érzékelhetően benne volt a levegőben. Mindenki ismerte vagy ismerni vélte Laci bácsit, volt diákjai, szülők, tanárok: az egész város nagyra becsülte, sokan leveleztek vele. [...] Rám, emlékszem, óriási hatással volt, hogy az *Égető Eszter* figuramodelljeinek egész seregével találkozhattam nap mint nap, és láthattam, hogy noha az írónak semmiféle hivatalos kultusza nem volt, mennyire a várossal van és mennyire vele van a város.”

A Németh László életét és életművét tárgyaló, három időmetszet-monográfia első köteté az 1945 és 1953 közé eső részt tárja föl és elemzi következetesen, magas tudományos színvonalon, iskolateremtő metodikai alaposággal. (Örök veszteség marad a húszas évekbeli, illetőleg az ötvenes évek közepétől a hatvanas évek végéig tartó periódus feldolgozásának a rövidre szabott alkotói életút hirtelen lezáródása miatti hiánya.)

*

A mű szerkezete ezúttal is könnyen átlátható, világos és tiszta. Három nagy fejezet: három alkotói alperiódus (1945–47; 1947–49; 1949–53.). Az írói pálya ritmusa „nem egyenes vonalú egyenletes mozgás, hanem föl-fölgyorsuló s meglassúbbodó alakulás”. Az életmű egységét mindig a *gondolkodó* Németh László teremti meg: a fő feladat megmutatni, hogy a vásárhelyi korszak miért oly döntő fontosságú, jelentőségű az író egész további életére és műveinek világképeire. A lényeg talán így foglalható össze: a *Tanú* (és az „új *Tanú*”) világa alapvetően heroikus természetű, ezzel szemben a vásárhelyi korszak a belátás, a beilleszkedés, a szolgálat vállalható erkölcséé, „a világgal teremtet” termékeny összhang kiküzdéséé. Fölismeri a történelmi fordulat törvény jellegét, s azt is, hogy azon változtatni nem lehet. Lehet viszont – hiszi és reméli – emberhez méltó életet élni benne – ez a pedagógus hite. Már nem szembe úszik a történelemmel, hanem annak emberi léptékűvé alakulását kívánja segíteni. „A cselekvő ész vallatja a valóságot, s eszme és történelem reakciójából olvassa le az eredményt. A gondolkodóból mindinkább előlép a moralista, a pedagógus, a népnevelő [...]”. A pedagógia – elsősorban – *tanulást* jelent, filozófiai, történelmi, természettudományos (és pedagógiai) műveltséget.

Nagy drámai és érzelmi megrázkódtatások időszaka is egyben a vásárhelyi korszak: „pániktól szagatott idill”, Németh László „leglíraibb, legemberibb, legtermékenyebb” pályaszakasza. Korrekciókat hajt végre némely korábbi felfogásán (például belátja, hogy a *Kisebbségben* tipológiája – bár érvényességét nem vonja vissza – meglehetősen éles ketéosztása volt a magyar szellemnek), s „kibékül” azokkal, akikkel korábban hadakozott vagy akik ellen tán vétett (Babits, József Attila).

Dominánssá válik benne a *szépiró*, a valóságra történő legmélyebb, legérvényesebb reagálás. A személyes sors kivetítődésének tartalma: az ő személyes beilleszkedésének az akarása s az ezt akadályozó külső erők feszültsége. Vásárhelyen a *történelmi dráma* válik uralkodó műfajává. E drámahősök már nem „monstrumok”, hanem hétköznapi hús-vér emberek. Még ha történelmi hősök is. Mint például *Sámson*, aki beilleszkedne, de nem tud: nem fér el a világban. Az *Eklézsia-megkövetés* a visszavonás drámája, a *Husz* az igaz melletti – élete árán is – kitartásé. „A *Széchenyi* az életmű legmélyebb alkati s eszmei rétegeiben gyökerezik. Ember és szerep önvalomásos dialektikájában: »Van az ember és van a szerep, melyet vállalni tud. Az egyik csupa takart mélység, a másik csupa világ felé fordított felület, és mindkettő mi vagyunk.«.”

Németh László volt az első nagy íróink közül – emeli ki Grezsa Ferenc –, aki programjába iktatta az új rend, az új hatalom kihívásaira adandó, adható értelmiségi válasz drámai dilemmáit. Segítőképpen, az őszinte aggodalom érzésével. Valóságosan, lírai gyorsasággal.

*

A „vásárhelyi korszak” második fejezete (1947–49) a regényíró Németh László szellemi és művészi teljesítményét elemzi. „»Az emberi kapcsolatok vitaminja« új hőstípust érlel: Kárász Nellit és Égető Esztert, akik már nem a kiválás, hanem a világra való beilleszkedés törekvésében oltalmazzák morális tisztaságukat.” A regény Németh László-i alaptípusai – a monódia és a körkép – a vásárhelyi korszakban közelítenek egymáshoz: az *Égető Eszter*ben átnőnek egymásba.

Greza Ferenc műelemzései mintaszerűen kidolgozottak. Óriási és sűrű hálót sző, s e háló csomóiban minden kapcsolat életre kel. Az író, a kor eseményei, a sajtóvisszhangok, a levelezés és az egyéb írások tanulságai, a korábbi és a későbbi kritikák, egyszerűen tényleg minden, ami csak kapcsolatba hozható az adott problémákkal. Mindezt szinte könnyedén, élvezetes stílusban, a bonyolult dolgokat is közérthetően magyarázva. Látnivaló: Greza nemcsak elsőrangú irodalomtörténész, filológus, bibliográfus, szerkesztő, de remek esszéíró is.

A „vásárhelyi korszak” szépirodalmi termésének központi része az *Iszony* és az *Égető Eszter*. Két nagy regény – s két hatalmas regényelemzés. Greza Ferenc itt igazán elemében van: részismereteinek tömegét itt kamatoztatja leginkább.

Az *Iszony* lényegét Greza nem a történetben hétköznapien látszódköz helyek szerint (frigiditás, idegen milió, alkattba írt végzet stb.) láttatja, hanem a két főhős *erkölcsi világának* végzetes különbözőségében. Az *Iszony* tehát „erkölcsregény”. „Nelli és Sanyi az új korban individualizálódó erkölcs két lehetséges változatát képviseli. [...] Nelli eszménye az organikusan növekvő élet, a növényi természet, Sanyi viszont tettmaniás egzisztencialista ragadozó.” – Ezen a ponton megállanék egy percre, mivel úgy érezzük, Grezának ez a polarizációja túl éles, reménytelenül távolra helyezi egymástól a két embert. Sőt: még ha az erkölcs nevében is, de szembefordítja őket egymással, egymás antagonistikus ellenfeleiként láttatja őket. Nos, megjegyeznénk, hogy Kárász Nellit nem helyes *idealizálni* (mégiscsak gyilkolt). Miként Takaró Sanyiban is számos – „erkölcsileg” értékelve is – pozitív tulajdonság (kreativitás, érzelmi rezonancia, szeretet és szeretetvágy) lappang (még ha esetenként eltorzult formában realizálódik is). Azaz: Nelli nem lehet eszménykép, mint ahogyan Sanyi sem eleve rossz vagy erkölcsileg romlott. Tudatosan bizonyosan nem. Márpedig az erkölcs tudatosság kérdése, ekként emberi minőség. Ő végzetesen ösztönös, talán elviselhetetlenebb, mint a „jó” emberek. De ez *nem erkölcsi kategória*. Mindketten – Nelli is, Sanyi is – *szeretethiányban* szenvednek. Mindkettőjükért aggódhatunk és mindkettőjüket szeretethiányunk.

Greza vette a nem kis fáradságot, és stilisztikai vizsgálat alá vetette az *Iszony* még 1941-ben elkészült részét és annak végleges változatát, megállapítván, hogy az új szöveget az egyszerűség, a közvetlenség hatja át, Németh László kerüli, legalábbis csillapítja az esszék metaforákkal telített indázásait: ez a nyelvi realizmus úgyszintén nagy értéke az *Iszonym*nak.

Merészen köt át Greza a másik nagy regényhez, midőn kijelenti, hogy: „Az *Égető Eszter* az *Iszony* folytatása, mintegy továbbírása.” Eszter és Nelli jellemében inkább csak fokozatok vannak, semmint lényeges ellentétek. „Eszter életköre tágabb, gazdagabb, mint Nellié, több színt, élményt, tanulságot szívhat magába. Ezért válhat közösségi lény: ő már nem tépi szét Akteónját, inkább próbálja megérteni; [...] Mégis egyek ők az életvitel puritán egyszerűségében, az igényes és következetes erkölcsiség szépségében.” – Meg kell jegyeznünk, hogy talán már azt is vitatni lehetne e fejtegetésben, hogy Égető Eszternek van-e, megvan-e igazán a maga „Akteónja”, de az már föltétlenül vitandó téma, hogy a „csomorkányiak” Greza felfogása szerinti „örültsége” valóban oly súlyos betegség, egyáltalán betegség-e Eszter környezetében? Nem inkább arról van szó, hogy számtalan okos, szép, hasznos, értékes kezdeményezés üresedik ki Csomorkányon, hamvad holtába *abban a világban?* Nem inkább a csomorkányizmus *értékeire* volna érdemes felfigyelnünk? „A regényben – írja a szerző – Csomorkány három nemzedéke vonul – az »elefánttemető«, a meleg iszap dekadenciája felé.” A fő probléma Greza itteni felfogásában az, hogy ő – azonosulva egyébként Németh László kommentárjaival – abból indul ki, hogy ez a regény „megpróbál válaszolni a nagy kérdésre: milyen legyen a szocializmus embermodellje”. Valójában *ebben* a tükörben magasztosul föl Eszter, s ugyanebben a tükörben látszódköz „a meleg iszap dekadenciájának” a csomorkányizmus.

Holott inkább az a különös, hogy Németh László az éppen véglegesen elromló szocializmustól is *tovább várja* (1948-ban és 1949-ben!) az emberibb életviszonyokat. Miközben az országban – és saját sorsa hétköznapjaiban – már minden ez ellen az idea ellen fordult. E miatt van az, hogy az *Égető Eszter* befejező jelenete kissé mesterkélte, sőt azt is mondhatnánk, didaktikus: Eszter a kis unokát – mintegy rituálisan – a már rosszat sejtető (szocialista) jövőre bízta, e jövőnek ajánlja. Németh László természetes tájékozódási ösztöne és mélyebb, művészi érzéke szerint azonban *mégsem ez a mozzanat*, hanem (pár oldallal előbb) egy másik: a Gandhi megvilkolásáról szóló újságcímmel való drámai szembesülés ennek a regénynek az igazi, a katartikus nagy zárópillanata, művészi befejeződése: „Az örültek – mondta ki magában” Eszter. *Ez a valódi szembesülés, hiszen éppen a nyers erőszak örültsége* az, ami végzetes az emberiségre, a nemzetre, a közösségre, az egyénre –, semmi esetre sem a csomorkányiak szelíd, szép és nemes „örültsége”.

*

A „vásárhelyi korszaka” harmadik fejezete a hallgatás éveit (1949–53), Németh László műfordítói munkásságát mutatja be. Az egész életműre a tekintetben hasznos volt ez a hallgatás – fejtegeti Grezsa –, hogy megőrizte a sematizmustól, megmaradtak szellemi és morális tartalékai (például 1956-ra vonatkozóan). Az elhallgatás éveit különleges jutalmat is adtak Németh Lászlónak, a műfordítás elméletét és gyakorlatát tártatták fel vele. Grezsa Ferenc odaadással, figyelmes szeretettel regisztrálja és hozza olvasóközelbe ezeket a – főleg orosz – fordításremeket (például az *Anna Kareninát*, vagy a cseh Jirásek regényeit), részletesen bemutatva Németh László fordításelméleti gondolkodását is.

„Grezsa mindent tud, amit Németh László és Hódmezővásárhely kapcsolatáról tudni lehet” – mondotta e kandidátusi értekezés opponensi véleményében Bélédi Miklós. „Ha a város Németh Lászlóban egy nagy írókat kapott, a könyv szerzőjében kiváló történelmszert nyert, aki méltó módon látott hozzá a szellemi örökség ápolásának felelős munkájához.”

Németh László háborús korszaka, 1938–1944

Grezsa Ferenc (majdani) nagydoktori értekezése a Németh László-kutatás vitathatatlanul legaláaknázottabb területét vette górcső alá a nyolcvanas évek első felében. (A könyvet 1982-ben fejezte be, s 1985-ben adták ki.)

A már hagyományosnak számító Grezsa-féle szerkezet szerint ez a monográfia is három részből áll – summázó-eligazító bevezetővel. E korszak „növéstervét” az *ellengravitáció* (Németh László kedves kifejezése) szabja meg, azaz a szembefordulás: háborúval, német imperializmussal, majd – amit Grezsa akkor még nem mondhatott ki – a várható szovjet megszállással. Az e korszak legnagyobb teljesítményei a *történelmi tanulmányok*: a *Kisebbségben*, a *Szekfű Gyula*, a *Széchenyi*, a *Móricz Zsigmond*, a *Magam helyett* (és – tegyük hozzá – a *Szárszói beszéd*). „Illő, hogy e korszakot – az ellentmondásokat nem tagadva, de azokat megértve, helyükre rakva – kiszabadítsuk kompromittált státusából” – tűzi ki tudósi célját (egyben jelezve kutatásainak rangot adó súlyát is) Grezsa Ferenc. Óriási színes tabló ez a „háborús korszaka”, a szerző visszafogottan elegáns esszéstílusában, bámulatos filológiai háttérmunkájával, lényegmegragadó összegzéseivel. Méltó a tudomány doktora fokozat elnyerésére. Persze – s ezt a körülményt egy pillanatra sem veszíthetjük szem elől – a korabeli ideológiai kereteken (a Király István és mások megszabta), korlátokon belül. De úgy is fogalmazhatunk: ezek ellenére.

*

Az első nagy tudományos „próbatétel”, a *Kisebbségben* elemzése elsősorban Grezsa ténszerűen bizonyítja, hogy 1. ennek a röpiratnak a gondolati előzményei a 20. századi magyar kultúratörténet nagy alakjainál már megtalálhatók, 2. Németh László pályáján úgyszintén; 3. nem a *Kisebbségben* tartalma a „botrányos”, hanem a születési időpontjának (1939 tavasza) magyar történelmi aktualitásai vetültek reá. Tanítani való pontossággal bontja ki Grezsa, hogy „esztétikai értelemben a »hígmagyarság« se kevesebb érték, mint a »mélymagyarság».” De nem is faji, hanem – azonosíthatóan – erkölcsi kategória. Rámutat arra is, hogy – bár Némethnél ez kevésbé hangsúlyozódik – „a »jötmagyar« is lehet »mélymagyar«, miképp a »törzskös« is »hígmagyar« [...]” „A *Kisebbségben* nem csúc, de nem is mélypont Németh László pályáján” – vonja meg bölcsen Grezsa e méltatlanul elgyalázott nagy esszé értékeinek a mérlegét. Sőt – eredetien új okfejtéssel – azt is bizonyítja, hogy a Szekfű Gyuláról írt remek tanulmány „a *Kisebbségben* védelme és korrekciója”. Egyidejű vállalás és hibaigazítás. Németh László védi a programot, de korrigálja történelemszemléletét: „A »mélymagyarság« szinonimája itt: kelet-európai helyzetérzék. [...] „A »hígmagyarság« analógiája pedig a »Habsburg-katolicizmus«”. Még tágasabb perspektívában: „A Naumann-féle Mittel-Europa koncepció modern változatával néz itt szembe Kossuth Duna-konföderációs tervének és Ady kelet-európai történelemfelfogásának hagyománya.” Kitűnő meglátása az is, hogy e művével Németh a „Tanú-korszak intuitív oldottsága [...] után [...] az esszét visszatanulmányosítja; újra a realitás a kiinduló- s végpontja [...]”.

Szép „lassú fejezet” a Német Lászlót mint gyakorló újságíró bemutató rész ebben a könyvben. Grezsa finom elemzésekkel láttatja meg egymás után a regények és a további esszék egy-egy fontos motívumát, metaforáját, utópiacsíráját. Kettő ezek közül különösen fontos – az egész életmű szempontjából –: a „kert” és a „homály”. A *kert* antropológiai tükör, az optimista életfelfogás, a növényi lét színtere – kézzel fogható valóságában is. Társadalmilag: az értelmiségi társadalom szinonimája. A *homály*: alkati, szereptudatbeli (szolgálaterköls), a belső hangnak engedelmesség mintája; történelmileg: kelet-közép-európai sorsállapot.

A korszak legnagyobb regényvállalkozása a négy kötet után torzóban hagyott *Utolsó kísérlet*, az „élő magyar lexikon”. Grezsa úttörő felfogásában ez a regényciklus „belső krónika arról az írói útról, melyet Németh László a *Villámfénynél* drámájától a Szekfű-könyv gondolati tisztázásáig megtett”. S az argumentáció – egy-egy mondatban –: „A *Kocsik szeptemberben* – a »menni vagy maradni« dilemmájával – Nagy Imre és Holly Sebestyén vitája. Az *Alsóvárosi búcsú* a *Kisebbségben* illusztrációja és hibaigazítása. A *Szerdai fogadónap* ábrázolása egybefolyik a Habsburg-katolicizmus és neobarokk társadalom történelmi bírálatával” (tehát a Szekfű-könyv regénybeli reinkarnációja). A negyedik kötet (*A másik mester*) az ösztönben szabadít fel, az előző kötet ikertestvéreként (amely a teóriában tette ugyanezt).

*

A „háborús korszaka” középső része az 1940–42-es évek életmű-krónikáját adja. A viszonylag szelárménykos háborús évek a Németh László-i *értelmiségi társadalom* utópia kialakulásának az évei. Az értelmiségi lét nem osztálykategória, hanem a minőségeszme megvalósulása. „Olyan »harmadik oldal«, amely nem az első kettő ellenében, hanem épp keretei közt érvényesül.” Németh ezzel bírálná az „osztályszempontú szocializmust”? – veti föl itt Grezsa kényszeredetten a béklyózó marxista frázist. Mindenesetre az íróban ott él a szocializmus vágya – de „a hozzá vezető utat, a mozgalmat nem vállalja”. A helyzet azonban nem statikus, mivel az „ellentmondás” „fokozatosan” oldódik: a kertideál „az értelmiségi gondolkodás és erkölcs metaforájaként” él tovább.

Fontos fejezete a könyvnek (s Grezsa gondolkodói, tudósi koncepciójának is értékes eleme) annak a bemutatása, miképpen tudatosul Németh Lászlóban a tény: önmagában nem a népi, hanem a *nemzeti* irodalom a mérték, a lehetséges belépő az európai irodalom körébe. Grezsa világosan, tisztán, meggyőzően érvel (és bizonyít, állandóan, folyamatosan bizonyít!): a *Népi író* című kulcsfontosságú Németh-esszé az 1934-es *Sznobok és parasztok* gondolkörének újbóli felvetése és kiteljesítése: a „népiség” elsősorban erkölcsi vonzódás s nem esztétikai mérce vagy referencia. A nemzeti pedig: az európai kultúra szűrőjén áteresztett népiség és magyar történetiség. (Cs. Szabó László korabeli értékelésében Németh László írói helyéről hasonlóképpen szövegezt.)

Talán túl hosszan időz szerzőnk Németh László ez időbeli kevésbé jelentős színpadi műveinek bemutatásánál (*Cseresnyés, Győzelem, Mathiász-panzió, Szépitő*), bőven kárpótol azonban az igazi nagy mű, a *Széchenyi*-tanulmány értelmezésével. Ennek eszmetörténeti és mentalitástörténeti újdonsága: Grezsa életszerűen igazolja, hogy ez a nagy erejű történelmi portré: „A *Tanú* óta megtett út összefoglalása, egyszersmind jövőbe mutató program.” (Vagyis: Széchenyi élete, műve, sorsa Németh László legzemélyesebb ügye is.) „Széchenyi »országalapítása« – folytatódik a magyarázat – a magyarság előtt álló nagy társadalmi megújulás metaforája. [...] Portréba rejtett önarckép [...]. Anyagában az író önmagát szemléli és önmagát haladja meg.” Alkati rokonság, konzekvensen végigvitt párhuzam. A személyesre hangolt önarckép lírájának a történelmi portré objektivitása a kiegyenlítő súlya. E történelmi esszé a szépíró és a történész Németh László egyik csúcsteljesítménye.

*

1942 végétől megerősödött Németh Lászlóban a meggyőződés: a háború a németek vereségével fog végződni, a magyarság új, óriási kockázattal járó kihívás előtt áll. Grezsa meggyőző összefüggésrendszert rajzol fel a majdani vásárhelyi korszak és az utolsó háborús évek vonásaiból, rámutatva, hogy Németh László jövőképe az addigiakból következik: „a szocialisztikus színezésű humanizmus jegyében”; mellérendelő társadalmat, értelmiségi társadalmat képzel el a kis egységek autonómiájával. Világosan, bár óvatosan beszél arról, hogy az „értelmiségi társadalom” Németh László szótárában nem szociológiai fogalom, még kevésbé „az osztályszemlélet megkérdőjelezése, hanem kultúra, erkölcs, életmód magasabb foka, amelyre nemcsak az egyes ember, hanem az egész nép följluthat”. Németh László ez idő tájt két malomkö között őrlődik, az időt „egyszerre éli a vízözön rettenetének és az Ararát megpillantásának élményeként”.

1982-ben – különösen a Grezsa sorsát is befolyásoló rossz politikával és ideológiával átítatott felsőbb szellemi körökben (nem kis mértékben a beszéd „zsidó passzusa” miatt) – még nem lehetett, még tilos volt őszintén gondolkodni (különösen írni) a második *Szárszói beszédről*. Grezsa könyvének ez az egyetlen töréspontja. Az idők szellemére való hivatkozásunk értelmét egyébként maga Grezsa igazolja: nyolc évvel később, 1990-ben – halála előtti utolsó írásainak egyikében – rehabilitálja a *Szárszói beszédet*, s igaz tudós módjára revideálja önmagát, s bemutatja a tényleges valóságot, föltárja az igazságot. Katartikus pillanata ez Grezsa Ferenc életművének! (Lentebb látni fogjuk.)

Szóban forgó könyvében még azt az alapszituációt választja, amely szerint a Szárszón felszólaló Németh László *szerepe* „ellentmondásos”, nem mint „politikus” nyilatkozik meg, hanem mint „drámahős”. Következésképpen: az utókor ítéletét is ehhez a drámai szerephez (szerepléshez) kell igazítani. Ebben az összefüggésben persze – hogy *mentse* hőstét – magáról a szövegről kell bizonyítania a színpadi túlfűtöttséget, a túlzásokat, a felindult lelkiállapot miatti tévedéseket. Így azután: „Egyedül az aggodalom őszintesége szervezi gondolatmenetét, szándékainak tisztasága azonban visszájára fordul, s a népi

tábor haladó egységének erősítője helyett a gyengítője lesz.” Továbbá: „egyenlőségjelet tesz a nagyhatalmak közé”, keveset foglalkozik „az ún. alapvető osztályok, a munkásság és az agrárproletaritátus sorskérdéseivel [...]”. Új-guineai metaforájában „ott kísért a demokratikus és szocialista tömegmozgalmaktól elszakadt antiimperializmus legnagyobb gyengéje, a nemzeti öncélúság [...]”. Valóban, ezek a sablonok voltak akkoriban ajánlottak –, ezeket a mondatokat, szókapcsolatokat akár Király István is írhatta volna. Végül – gyakorlatilag nem a beszéd szövegét elemezve, jut erre a következtetésre Grezsa –: „Szárszó tragikus fordulat Németh László pályáján.” Ez az értékelés semmiképpen sem fogadható el. S Grezsa nyilván tudta ezt! Jóllehet megpróbálja elválasztani Németh Lászlót a „jobboldal”-tól, „a Magyar Élet és köre” táborától, s megemlíti, hogy Németh a „»harmadik utat« a »másodikon« belül akarja megképezni, a belülről való formálás szándékával” – ám ez már nem változtat az itteni erősen negatív összképen.

Németh László Tanú-korszaka

A *Németh László Tanú-korszaka* (1990) eszmetörténeti megközelítésében, szerkezetében, korszakolásaiban és fogalmi tisztázásaiban (fogalmi rendszerében) egyaránt világos és áttekinthető, pontos és következetes. A könyv öt fejezetéből négy a *Tanú*-korszak alkorszakait mutatja be: a sorrendben az első pedig a „Tanú”-metafora jelentésváltozatait elemzi.

Grezsa Ferenc értelmezése szerint Németh László egyszemélyes folyóirata csúcsteljesítménye egy *korábban* (már 1929-ben) kezdődő alkotói korszaknak, amely nem ért véget a *Tanú* utolsó számának megírásával (1936 vége), hanem magában foglalja az 1937/38-as év alkotásait is. E szerint tehát e periódus időtartama nem négy-öt (1932–1936): hanem nyolc-kilenc év.

A *korszak* kezdetét Németh gondolkodásának a megújulása jelenti. Grezsa Ferenc itt néhány kulcsfogalmat, illetve világnézeti-eszmei pillért vizsgál meg, illetve helyez el a pontosan fölrajzolt fogalmi hálóján. Az „enciklopédizmus” – például – nem a „mindentudás igézetét” jelenti, hanem erkölcsi és intellektuális *igényt*. „Igényt” tehát és nem „igézetet”. Igényt és *módszert*. Személyiség- és kultúraelméletének meghatározó ihletői a korai egzisztencialisták, „társadalomszemlélete pedig a dilthey-i szellemtörténethez és a spengleri-frobeniusi kultúrformológiához kötődik”. Fontos felismerés: Németh egyik fő gondolati törekvése, hogy a liberális-individuális, egyéniségközpontú szemléletet, valamint a népi mozgalom közösségelvű törekvéseit a *mellérendelés* jegyében *összszekesse*. Fontos ez a hangsúly azért is, mert nagymértékben finomítja, sőt korrigálja is azoknak a beállításoknak a lényegét, amelyek Németh László ideológiáját sommásan és egyszerre minősítik antiliberálisnak és antidemokratikusnak. Továbbá: Grezsa Ferenc számos példával bizonyítja, hogy Némethnél a „faj” fogalma történelmi-társadalmi eredetű, s erkölcsi-szellemi, majd kultúrantropológiai tartalmú képződmény. Azt is aláhúzza a szerző, hogy az „antropológiai” és a „kultúrformológiai” gondolkodásmód is „két irány” szerves összetartozása; s hogy Németh László erkölcstana; „üdvösségügy” és „irgalomeszme”. Mindezen összetevőkre épül az úgynevezett *minőségeszme*, mely „tárgyában és szemléletében egyaránt szintetikus gondolati képződmény”. Másképpen fogalmazva – és ezzel Grezsa korrigálja az eddigi felfogásokat – a *minőség* és a *mennyiség szintézisének* az elve. Társadalomelméleti vetületben ez azt jelenti – s ez már egy Németh László-idézet –, hogy „elit-gondolat és szociális mozgalom nem ellentétek”. Vagyis: a Németh László-i társadalomkép nem arisztokratikus és nem antidemokratikus, de nem is antiliberális és nem tömegelvű-szocialista, hanem a társadalmi erők kölcsönhatásait szem előtt tartó *szintetikus képződmény*. (Elitszemléletét – mutat rá Grezsa – éppen a görög kultúra egésében

fölfedezett, tehát nemcsak egyes személyekhez kötött minőség teszi kiegyensúlyozottá, mintegy „demokratizálva” azt.)

Alapvető jelentőségűek tehát Grezsa Ferenc itteni eszmetörténeti indíttatású fogalom-elemző és fogalomtisztázó fejtegetései, minthogy jó pár korábbi kliséjét elvetve, megkövült sémát és hamis beidegződést helyrerándítva több lényeges vonatkozásban újraértékeli a *Tanú* írására készülődő Németh László gondolatvilágát.

*

A *Tanú*-korszak periodizációját Grezsa Ferenc a következőképpen rajzolja fel. 1. „A szellem embere” (1929–1931/32): a *Tanú* tervkészítő időszaka. 2. „Az eszmék laboratóriuma”, (kb. 1932–33): Németh László „a minőség gondolatot lefordítja az etika (*Új nemesség*), a közgazdaságtan (*A minőség forradalma*) és az esztétika (Keats *Hyperionja*) nyelvezete”, továbbá: „metapolitikai elképzeléseit a »minőségszocializmus« és a »tejtisztviselés« eszméiben foglalja össze”. A 3. periódus a „reform és mozgalom” rendkívül eseménydús időszaka (körülbelül 1934–35); a 4. szakasz pedig már „visszatérés a szépirodalomba, szaktudományba”. (1936–37/38). E periodizáció egyszerre mind a könyv négy fejezetének a kerete is.

*

A „készülődés” évei igen részletes (itt most nem elemezhető) följelentésének egyik legizgalmasabb mozzanata a Babits–Németh-kapcsolat bemutatása. Ezen belül is annak a valószínű aránnak a helyreállítása, amely a Némethre gyakorolt Babits-hatások és a kettejük közti ellentétek vonatkozásában ténylegesen fennállt. Babitstól származik például – mutat rá Grezsa – a „szellem embere”, az „európai gandhizmus”, az „új nemesség” metaforája, illetve eszméje, és több lényeges ponton találkozott irodalomszemléletük is. Több egyéb ok hatására Németh – a Babitscsal szembeni fenntartásai erősödésével – végül is az új (népi) írói nemzedék megjelenésének idején fordít háttal a *Nyugat*nak.

A Grezsa-könyv eme első „pillérfejezetének” fontos része még három műelemzés: a *Gyászé*, a *Télemachosz* (az *Irgalom* félbemaradt előzménye) című novelláé, valamint Németh első értékes drámájáé. Különösen ez utóbbiról tár föl a szerző sok újdonságot, rámutatva arra, hogy *Bodnárné* az illúzióvesztés drámája, Németh László „kritikával szemléli mind a paraszti regeneráció, mind pedig a paraszti polgárosodás kiütkereső illúzióit”.

*

A szorosabban vett *Tanú*-korszak korai időszaka – ez „eszmék laboratóriuma” – szembetűnő gondolkodói változás-mozzanatát Grezsa Ferenc abban rögzíti, hogy a kiválással, a kivonulással az elhatárolódás, a „kristályosodás” hangsúlya válik dominánssá. Ami azt is jelenti, hogy sor kerül a magyar szellemi élet (és hagyomány) s a világirodalom jelenségeinek és folyamatainak az újjaértékelésére is. A *Nyugat elődei* című tanulmány is új hagyományválasztást jelent (jóllehet a Vajda–Ady, Tolnai–Móricz, Péterfy–Babits, Ambrus–Kosztolányi párhuzamok fölállításával Németh a folytonosság súlyát is érzékelteti). Úgyszintén fontos – mert iránymutató – a *Görögök vagy a halott hagyomány* című esszé, minthogy Németh szerint a görögség „félbarbár” állapotban volt képes hatalmas szellemi teljesítményre, azaz: a magas színvonalú civilizáció hiányát – ld. Kelet-Közép-Európa – a zsenialitás „nagy ugrásaival” pótolni lehet. (E gondolati magból hajt ki Némethnél – társadalmi-történelmi vetületként – a magyarság jelenkori szerepét meghatározó, kijelölő „korparancs”: *példanéppé* válni a Kárpát-medencében!)

Úgyszintén fontos következtetésekre jut Grezsa Ferenc a *Tanú* tudománytörténeti cikkeit bemutatva-elemezve. Elvi jelentőségű például az a megállapítása, amely szerint Németh

itt újraépíti „a hidat, amit a tudomány és művészet, természet- és társadalomtudomány között a szellemtörténet fölégetett”.

Németh László e szerepére: a „hídépítő”, az összekötő szerepre, s ennek korabeli és mai jelentőségére később még visszatérünk. Itt csak annyit említünk meg, hogy Grezsa Ferenc (igen helyesen) a politikai és társadalomtudományi cikkek lényegét is abban látja, hogy – előbb Némethet idézve – „a szellemet a tömegek, a tömeget a szellem szolgálatába állítja”; illetőleg „egyén és közösség egymásra utaltságát újratерemti”. „Egymásra utaltság”-ról, valaha *együtt* létező dolgok „újratерemtés”-éről, az egységben szemlélés igényéről (és a Németh László-i gondolkodásban ténylegesen így jelen lévő világképről) van itt ismét – és nyomatékkal – szó. (Miként Közép-Európa-koncepciójában is: a „tejtestvérség” eszme és a „minőség forradalma” csak egymással összekapcsolódva eredményezhet gyökeres átalakulást ebben az európai régióban.)

*

Miként a tényleges *Tanú*-korszak, úgy Grezsa Ferenc erről szóló könyvének is a középső alperiódusa (kb. 1934–35) a legmozgalmasabb, legizgalmasabb. Itt és ekkor valóban drámai folyamat zajlik, melynek során Németh reformeszméi a politikai mozgás- és ütközőtér konkrét viszonyaival és eseményeivel szembesülnek. (Egyszermind ez az időszak Németh László pályájának egyik leginkább – bár nem a leghevesebben – bírált és vitatott két esztendeje is.) Kezdetben reménykedik (vagy legalábbis kételkedve reménykedik) a politikai és a társadalmi változások lehetőségében (*A magyar élet antinómiai*, ez az átfogó és alapvető reformtanulmány erről szól), kidolgozza a népművelés új útjait-lehetőségeit; ám *A reform* című (1935 márciusában íródott) súlyos tartalmú röpirat – miként azt Grezsa Ferenc megállapítja – már „a politikai »harmadik út» reformerének hatyúdala”. 1935 nyarán megrendül, szétzilálódik a népiek mozgalma – hogy azután a Márciusi Frontban ismét összetalálkozzanak –, Németh László útja pedig „e szétszóródásban kanyarodik el a népiek mozgalmától”. S mindeközben irodalmi vezetősködés a rádióban, a *Válasz* megalapítása és fenntartása, a „Nagyerdő-vita” és a „különítményes per”, a találkozó Gömbös Gyulával (Grezsa adatai szerint ez nem 1935. április 16-án, hanem 12-én történt) és számos újságcikk, a *Magyarság és Európa* című könyv, súlyos *Tanú*-esszék, köztük a *San-Remo-i napló*, s a korszak „egyik csúcsteljesítménye”: a *Magyarok Romániában*.

*

Grezsa Ferenc könyvét annak a folyamatnak, majd fordulatnak a plasztikusan végigkövetett motivációvizsgálata, bemutatása és indoklása zárja, melynek során Németh nemcsak a politikai jellegű mozgalmaktól válik el, de a *Tanú* világtól és műfajától is eltávolodik: vissza a szépirodalomba és a szaktudományba.

Persze, ezek az ekkortájt létrejövő művek lélekben és gondolkodásban szorosan kötődnek a korábban fölvetődött és átélta társadalmi feszültségekhez, konfliktusokhoz. A *Bűn* – részben – az ebből származó rossz lelkiismeret regénye, a *Villámfénynél* a középosztálybeli társadalmi hazugságok ellen lázadó értelmiségi magándramája. S a reformmozgalom bukásának a Németh Lászlóra gyakorolt rendkívül erős és hosszan (évekig) tartó hatása még számos művébe átsugárzik, átlüktet: olyanokba is mint a *Pusztuló magyarok* keserű komédiája, a *VII. Gergely* klasszikusan tiszta tragédiája, a nagy Berzsenyi-tanulmány vagy éppen – címében is mily jellemző! – az *Utolsó kísérlet* összefogó címen tervezett regényfolyam.

*

Többször is utaltunk már azokra a hangsúlyokra, melyeket Grezsa Ferenc a *szintetizáló* igényű és a korabeli magyar társadalom szellemi életében fontos összekötő szerepet vállaló és kínáló Németh László-i gondolkodásmód, illetőleg magatartásforma fontos-

ságára helyez. (Az persze más kérdés, hogy ezt az értelmiségi szerepet – ha egyáltalán fölismerték – nem méltányolták, sőt megtagadták és diszkreditálták azok a politikai, illetőleg szellemi erők, amelyeket nem a kiegyenlítődség, az összehangolódás, hanem éppen ellenkezőleg: a szakadás, a pártoskodás, az osztály- és egyéb szempontú tagozódás, vagy más egyéb, de mindenképpen partikuláris és nem közösségi vagy éppen egyetemes érdekek motiváltak.)

Greza Ferenc könyvének számos helyén manifesztálódik ez az említett, rendkívül lényeges Németh László-i szellemi pozíció, s a magunk részéről éppen ezt a szerepkijelölést tartjuk Greza kutatásai és vizsgálódásai legfontosabb felismerésének, eszmetörténeti újdonságának, könyve talán legfőbb mondandójának. A „dimenziók” és a helyzetek különbözőek, Németh szellemi pozíciója (helye és szerepe) e tekintetben viszont állandó. „Hídszellem a népies és urbánus konfrontáció állapotában” – olvassuk Greza helykijelölő summázatát. (Beszél erről már Gaál Gábor is még 1938-ban, de nem ezt a megállapítását, hanem egy másikat: a szerencsétlen „gondolkodó-esszéista” Németh kontra „szépiró” Németh paradoxonát idézték Németh László fejére hosszú évtizedeken át.) A fentieket erősíti Greza egy hasonló tényfeltárása is: „A távlatos vitacikk, a *Sznobok és parasztok* a népi–urbánus szakadás veszélyeire figyelmeztet, és a magyar irodalom kívánatos egységére orientál.”

Greza könyvének sarokpontjain a „középső út”, a „csongori útkereszt” metaforájával helyettesíti a „harmadik út” fogalmát, s ezzel egyszersmind a teóriáját. Ez a *középső út* azonban nem a középszer. Sőt több dimenzió mentén értelmezhető. Világnézetileg: az anyag és a szellem forradalmának egyidejűsége („minőségiszocializmus”), társadalmilag: „A kultúrökológiai és etikai megújulás kölcsönhatása”, történelmileg: nacionalizmus és kozmopolitizmus helyett (és „fölött”) „a tágabb közép-európai haza fölfedezése”. Szintetizáló erejű és európai értékű *világkép*.

A *Válasz* (és a rádióbeli műsorszerkesztése) pedig jól mutatja a szellemi összekötő Németh László ezzel kapcsolatos *gyakorlati* ténykedését, megnyilvánulásait. A *Válaszban* például több generáció, több stílusirányzat, több érdekcsoport kap egyszerre fórumot. Németh védekezik *mindenféle* szélsőségesség és egyoldalúság ellen (miközben mind a népi, mind az urbánus vonal számos kiemelkedő személyisége munkatársa a folyóiratnak), s „barátaikat egyaránt óvja a »Budapest-ellenes förmedvény« fantomjától és a »zsidós« egységbontó veszedelmétől”.

*

Greza Ferenc e könyve mind eszme- és irodalomtörténeti vonatkozásaiban, mind pedig szellemi és politikai időszerűségében reveláló tudósi teljesítmény. Új és hiteles perspektívában helyezte el Németh László *Tanú*-korszakát. Másfelől pedig elérhető (ha úgy tetszik: megragadható) közelségbe hozott egy Példát, a magyar szellemi élet okulására, tisztulására.

„A mintaélet forradalma”

Halála után hét évvel Olasz Sándor (hűségese, jeles tanítványa, majd kollégája az egyetemen) jóvoltából végre megjelent – a „Tiszatáj Könyvek” sorozatban – a Greza-életmű eddig csak folyóiratokból ismert részének (jelentős részének) az első kötete.

Az illetéktelen Greza-hagyatékok Németh Lászlóról szóló írásai alkotják „A mintaélet forradalma” című gyűjteményt, oly szép rendbe foglalva, mintha csak önmagukat rendez-

ték volna egymás mellé. Három ciklusban sorakoznak ezek a kitűnő és szinte forrásértékű esszék, tanulmányok Németh Lászlóról. Az első ciklus az egy-egy problémamag köré rendezett reflexióit, tanulmányait tartalmazza, a második kapcsolattörténeti írásokat közöl, a harmadik pedig Németh Lászlóról mások által írt könyvek recenzióit, kritikáit, ismertetéseit adja.

Tapasztalati meggyőződéssel állítjuk, hogy az ideológiai, politikai nyomás alól felszabadult Grezsa Ferenc ezekben a Németh László-tanulmányokban alapvető és perdöntő kérdésekre hívja föl a figyelmet – sőt: válaszol is rájuk –, de amelyek mellett a nyolcvanas-kilencvenes évek politikai és ideológiai profilformálói (és a szándékosan is hamisító segédeirői) szó nélkül siklottak el, nem véve tudomást arról, hogy létezik már egy egészen másfajta felfogás Németh Lászlóról, mint amilyen a „szocialista” vagy éppen a „liberális” érték-(és érdek)szféra kialakított és nagy erővel kanonizálni igyekezett. Ennek a torzképnek a lényege az volt (és ma is az), hogy Németh László eszmerendszere – bár nem nélkülözi a jobbnál jobb részelemeket – egészét tekintve mégis: 1. konzervatív (pejoratív értelemben persze), 2. antiliberális (a nélkül a premissza nélkül, hogy a liberalizmus fogalma egyszer is tisztázódott volna a gyakori megbélyegzések során), 3. nacioanlista, 4. faji alapokra épülő és 5. – természetesen – antiszemita eredetű, és számos pontján, egyes részleteiben is az. Ebben a meglehetősen hangos és haragos véleményformálói hadjáratban (amely a kilencvenes években erősödött föl igazán) alig-alig hallatszottak meg Grezsa szelíd, ámde mindahányszor szigorúan tudományos értékű fejtegetései mindeme divatos és ideológiailag is kellőképpen átítatott doktrinákkal szemben, s maradtak a hangzatos, Németh László korszerűségét, sőt modernségét elutasító tézisek – mint követendő tájékoztató pontok.

*

Senki nem vizsgálta meg Grezsa fölvetései, utalásai és vázlata nyomán például a Max Scheler-hatásokat a Németh László-i gondolkodásra, különös tekintettel erkölcsi világképére; másfelől sokat emlegetett „üdvösség”-tanára. Grezsa Ferenc ezen a ponton éppen a Németh László-i úgymond „antiliberalizmus” logikai és gyakorlati képtelenségét mutatja ki. Ugyanis éppen a scheleri etika individuum-felfogásának az átvétele nyomán látja úgy Németh, hogy „az individuum történelmi magatartása összekapcsolható a személyiség (transzcendenciában kifejeződő) abszolútum igényével [...]”. Ez tette lehetővé a számára, hogy „folytonosságot teremthessen az Ady-korszak liberalizmusának értékes hagyományával, hozzákösse egyéniségközpontú gondolkodását a népi mozgalom kollektivisták törekvéseihez, egybeötvözze az önérvényesítés erkölcsét a szolgálat és elkötelezettség moráljával”. Egy másik helyen pedig azt emeli ki Grezsa, hogy Németh László felfogásában „a személyiség hasonlóképp jogforrás, mint a közösség érdeke, életművének a polgári kultúra éppúgy ihletője, mint a népi műveltség”. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy a liberalizmus társadalmi-politikai értelmezései során Németh László nem a klasszikus liberalizmus alapértékeit bírálja, hanem vadhajtásait, torzulásait, eltorzított értelmezéseit és gyakorlatát. A *Kisebbségben* [1939] egyik helyén például ez olvasható: „Liberalizmus és hű vidéki magyarság jól összefértek. Arany és Kemény is »liberálisok« voltak. A hiba nem a liberalizmus volt [...], hanem amit takart.”)

Ezek a fölismerések a leglényegesebb pontokon érintik a mai „posztmodern” és „globalizált” ideológiai környezetben szellemi önazonosságot kereső (személyes és közösségi) törekvéseket, éppúgy, mint a változó Németh László-kép állandóan tűnő összetevőit. Grezsa interpretációja szerint ugyanis Németh László felfogásában az *egyén* autonómiájának (a személyiség éppen személyes jellegének) a védelme összekapcsolódik az „irgalom-eszmé”-vel, a *másik ember* iránti felelősség parancsával. Azzal az alapvető

erkölcsi normával, amely szerint minden ember felelős, nemcsak önmagáért: hanem az útjába kerülő valamennyi más ember „erkölcsi üdvéért” is.

Ugyanebben a tanulmányában villant föl a szerző – ezúttal a Németh-életmű belső kohézióját is érzékeltetve – egy másik (irodalomtörténeti és regénypoétikai) fontos felismerést. Azt, hogy Németh első nagyregénye, az *Emberi színjáték* nem valamiféle előkísérlet, ifjúkori próbálkozás, hanem – talán furcsa módon – szintézis igényű alkotás. Ugyanis ebben a regényben számos jellegzetes ismérv jelen van, megvan már abból, ami majd a későbbi regényírókat jellemzi. Sőt – és ez is igazolható kutatási eredmény – „a később írt művek mintha csak egy-egy epizódját nagyítanák ki” ennek a regénynek.

Greza Ferenc a Németh László-i életmű legfőbb karakterjegyének a *gondolkodást* tartja. „Gondolkodó volt – írja –, nem annyira a felfedező, mint inkább a szintézisteremtők fajtájából, akinek eredetisége főképp műve szerkezetében rejlik, nem pedig egyes elemeiben.” Kitérő példát is említ Greza, midőn Heidegger egzisztenciáinak Németh László-i párhuzamait keresi és mutatja meg. Azt tudniillik, hogy Németh utópia-gondolatának mint érvényes gondolati keretnek a lényege – az ember nem pusztán jelenlévő valóság, de *lehetőség* is – heideggeri eredetű, majd ismét fölillantja – hangsúlyozza, nyomatékosítja – a Németh László-i világkép alapvetően *személyiségközpontú* lényegét. A személyiség ebben a felfogásban egyszersmind a „világteljeség” hordozója is, akiben „a világ elveszett totalitása hódítható vissza”.

Mindazonáltal – húzza alá ismét Greza – Németh László személyiségképe nem pusztán „antropológiai lecke”, de történelmi és társadalmi beágyazottsága is nyilvánvaló. Ami azt is jelenti – másfelől –, hogy „miközben korrigálja a Kosztolányi-típusú énkultuszt, mely szerint nincs emberiség, csak emberek vannak, megvonja a határokat a Szabó Dezső-féle antiindividuális kollektívizmussal felé is, amely szerint a zseni csupán a faj »szócsöve« a kor »megafonja«. Két véglet helyett szintézisre törekszik: az embert egyidejűen látja »egyéniiség-tüneménynek« és »a társadalom funkciójának«. Az egyéniiséget a társadalmi szerepvállalás „nem torzítja, hanem gazdagítja”.

Talán az egyik *legfontosabb szerepre* mutat rá ezzel a gondolattal *ismét* Greza Ferenc: Németh László jellegzetes „híd” szerepére a húszas és a harmincas évek magyar szellemi életében (szinte megismételve egy korábbi, szorosan e problematikához kapcsolódó fölismerését). „A *Tanú* írója egyszerre védelmezi a személyiség veszélybe került szabadságát, és igazolja a jó ügy történelmi konkretizációit, a gyökeres társadalmi reform szükségességét.”

Nem tévedünk talán, ha azt mondjuk: éppen ez az integratív képességű szellemi erő az, amely Németh László mindenkori időszerűségét jelenti. (Különösnek tűnhet fogalmazásunk – a „mindenkori időszerűség” – nem ellentmondás, hiszen az egyéni emberlét és az ember mint társadalmi jelenség egyszerre, egyidejű létezése történelmi tapasztalat.) Greza idézi Németh Lászlónak egy pontos – egyszersmind igen fontos – önmeghatározását, az egyszerre, egy időben létező kettősségen belüli egyén és polgár létéről, miveltről. Úgyszintén idézi a Dilthey iránti megbecsülése fő okát, magyarázatát, motívumát is. Dilthey-től – vallotta meggyőződéssel Németh László – „azt a történelmi önalakítást kellene nekünk, magyaroknak eltanulnunk, melyben egyéni üdvösség, nemzeti küldetés és embertörténet egyet jelent”.

*

Ennek a Greza-kötetnek az egyik legfontosabb és legerdekesebb írása *A Kisebbségben-metaphora jelentésváltozatai* című tanulmány. Greza Ferenc értelmezésében élesen kirajzódik a *Kisebbségben* tényleges helye és tényleges súlya az írói életműben: „a történelem

katasztrófahelyzetére, a szellem rendkívüli állapotára készült irodalommodell, melynek igazsága és érvénye inkább kötődik az adott történelmi pillanathoz, mint a teoretikus gondolkodás abszolútum igényéhez”. Bár csirái fölfedezhetők a húszas évek végén, nemzeti ideológiává csak 1939-ben szerveződött. Grezsa Ferenc motívumkutató vizsgálataiból az is kiderül – e tanulmány legnagyobb erejű fölfedezése éppen ez –, hogy Németh László „mélymagyarság”-ának „sors- és emberképe” számos elődjénél és kortársánál föllelhető, megtalálható. Kemény Zsigmond, Féja Géza, Móricz Zsigmond, Szabó Dezső, Kodály Zoltán, Gulyás Pál, Pap Károly: a névsor ugyan esetleges, de elégségesen bizonyító erejű ahhoz, hogy a *Kisebbségben* sorsképletét valóban a „kollektív szerzőség” eredményeként is szemlélhessük.

Grezsa 1990-ben a sokáig úgyszintén hírhedettnek bélyegzett *Szárszói beszédet rehabilitálja* (ezzel ön maga korábbi – láttuk – álláspontját is gyökeresen megváltoztatja). Kimutatja ugyanis a *folymatosságot* Németh 1934 és 1956 közötti politikai gondolkodói pályáján. Értetlenül áll – helyénvaló okfejtéssel – még Bibó Istvánnak ama kritikai észrevétele előtt is, amely szerint 1943-ban Szárszón nem a háború utáni jövőről, hanem az antifasiszta összefogás lehetséges módozatairól kellett volna vitatkozni, eszmét cserélni. Hiszen – fejtegeti kristálytisza logikával Bibó ellenében Grezsa – 1943 augusztusának végén már valamennyi érdeklődő értelmiségi tudhatta, hogy a háború kimenetele nem kétséges, sőt a *Times* már arról cikkezett, hogy Magyarország szovjet fennhatóság alá kerül. Ilyeténképpen pedig a Németh László hozzászólásában megfogalmazott aggodalmaknál és felhívásoknál időszerűbb gondolatok akkor és ott nem is igen léteztek. (Az 1956-os Németh-cikkekben pedig – még szófordulataiban is – a *Szárszói beszéd* gondolatmenete ismétlődik és folytatódik.)

Számos új felismerést tartalmaz a Németh-memoárok elemző Grezsa-tanulmány is. Kimutatja, hogy a Németh László-i önéletírás az írói pálya korszakváltozásain, fordulópontjain terem, születik. Igazi szakmai csemege Németh László korai korszaka verstermésének mint önéletrajzi dokumentumanyagának a vizsgálata. Motívumelemzéssel bizonyítja, hogy – például – „a *Menedék* a sziget-eszmének, az *Epilógus* a görögös világlátásnak, az *igazi politikus* a Gandhi-példának első és teljes megfogalmazása, a *Nem tudom a botanikát* növényi erkölce a Kárász Nelli-Égető Eszter-Kertész Ágnes típusú emberábrázolásban ölt majd testet”.

*

A kapcsolattörténeti tanulmányok közül – aligha véletlenül – az egyik legfontosabb az Ady-élmény Grezsa általi rekonstrukciója. Különösen a pálya első felére érvényes a mély, a döntő jelentősége, mégpedig a gondolkodó, a „költőfilozófus” Ady. S míg Ady a kiindulópont – folytatja Grezsa –, „Móricz az írói fejlődés végpontja felé mutat”. Németh László lángésznek tartja Móriczot (az egyetlen, akit valaha is személyesen ismert), s maga vall arról, hogy számos megerősítő ösztönzést kapott tőle.

Habár a Babits–Németh-kapcsolat címbéli jellemzése Grezsánál: „contra”, mégis éppen a Babits-motívumok Németh általi átvétele és továbbfejlesztése vonatkozásában szolgál – bőséggel – felfedezésekkel Grezsa Ferenc. Olyannyira meggyőzően és figyelemfelkeltő módon, hogy a további Németh László-kutatások egyik elsődleges feladata ennek a vázlatnak a teljes kibontása kellene hogy legyen. Fontos feladat ez már csak azért is, mivel Grezsa itt arra világít rá, hogy a Németh László-i gondolkodás eredetét tekintve több lényeges ponton szorosan kötődik Babits Mihály világképeéhez, ennél fogva pedig tagadhatatlanul „polgári”, „urbánus” (egyszersmind: nemzeti) is. Grezsa már 1983-ban természetesen bármiféle visszhang vagy kibontakozó vita nélkül) megállapította és vázlatos példákkal bizonyította is, hogy a Németh László-i gondolkodás – egyik legerősebb

gyökerével – Babits életművébe ereszkedik. Nem múlékony hatásként, hanem szerves folytonosságként.

Az Illyés–Németh szellemi kapcsolat leírása inkább csak vázlatos és kevesebb szakmai újdonságot hoz, azt pedig sajnálhatjuk, hogy Grezsa nem dolgozta fel szisztematikusan a Szabó Dezső hatás- (és persze „ellenhatás”) történetét.

*

„*A mintaélet forradalma*” harmadik harmadát a Németh Lászlóról szóló könyvek bemutatásai, ismertetései, bírálatai alkotják. Grezsa Ferenc – alighanem természetes módon – akkor volt igazán tudósi „elemében”, amikor saját kutatási eredményeinek egy-egy summázatát szembesítette mások megközelítéseivel. Ezek a megállapításai egyben tömör megidézései is az egész Németh László-i életműnek, gondolkodásmódnak, világszemléletnek. Például: „Életműve dinamikus egység, négy alpműfaja: a tudomány és az önéletírás, a regény és a dráma funkcionális rendje, összeműködése, »enciklopédiája«, melynek mozgását közös eszmék (minőségelv, mélymagyarság, harmadik út), viszonylag állandó emberkép (személyiségközpontú antropológia) és egy sajátos, a kor szükségleteihez igazított, az önérvényesítés és szolgálat erkölcsét ötvöző »üdvvtan« vezérlik.” Íme, előttünk áll egy esetleges, újabb Németh-monográfia vázlata, váza – egy mondatban. Egybehangzóan egyébként a mélyen igaz Németh László-i önértékeléssel is: „Az én egész munkásságom egy mű, s az egyes munkák annak csak fejezetei [...], műfajaim csak egy egyetemes kifejezőkészség különféle irányú megnyilatkozásai, s nem a műfajok, hanem az egész mű felől kell megközelíteni őket” – írta egy helyütt.

Grezsa Ferenc természetesen jól ismerte ezt a munkahipotézisnek is kiválóan alkalmas Németh László-i jellemzést. Hiszen mind a háromkötetes – már nem folytathatót – monográfiájában, mind pedig az egyes rész tanulmányokban figyelembe vette ezt a szempontot, s ezt a kutatói, tudósi utat járta. Sok egyéb – itt most meg sem említhető – tudósi erény mellett ezért is sorolhatjuk az ő munkásságát a Németh Lászlóról szóló óriási mennyiségű szakirodalom leghitelesebb, illetőleg a legtöbb szakmai fölfedezést nyújtó élvonalának a teljesítményei közé.

Vonzások és vallomások

1999-ben (szintén a „Tiszatáj Könyvek” sorozatban) látott napvilágot – Olasz Sándor gondos szerkesztésében – Grezsa Ferenc második posztumusz válogatott tanulmánykötete, ezúttal jórészt az élő magyar irodalom tárgyköréből.

Jórészt, de nem kizárólag, hiszen a gyűjtemény első két tanulmánya centenáriumi tisztelgés és összefoglaló: Juhász Gyula és Bartók Béla jelentőségének és jelenlévésének bemutatásai.

Grezsa érett irodalomtörténészként tért vissza pályakezdő nagy témájához: Juhász Gyula költészetéhez. Az esszéje címében is exponált fő kérdés: mit jelent valójában – a kései utókor és a magyar líratörténet számára – kedves költőjének „vidéki”-sége, e költészet „vidéki” jellege. A válasza egy alaposan végiggondolt, tömörített monográfiavázlatnak is tekinthető, magvas, meggyőzően kijelölő összegzés. Összekötőnek látja a magyar klasszicizmus és a századelőn megjelent modern magyar líra között. Juhász Gyula a magyar népiség értékálló hagyományaiból kitekintve tudott modern költő lenni, majd „a szegedi táj egyre inkább szociális közeggé telítődik”, s végül: a szegediség a magyar történelem és a magyar sors teljes panorámájává szélesedik. „Munkásságának irodalomtörténeti jelentősége, hogy megtisztítja a vidékiség fogalmát az urbánus előítéletektől

éppúgy, mint a parasztmítosz retrográd ideológiájától [...]”. Helye Ady, valamint József Attila és Illyés Gyula költészete között jelölhető ki.

A másik alkalmi írás a *Bartók alakja az újabb magyar lírában* úgyszintén rangos áttekintés. Fontos megállapítás: a Bartók-kultusz Németh László, majd Illyés Gyula fölfedező élménye nyomán alakult ki a magyar irodalomban – főként a költészetben –, számos pontján képviselve a magyar népi kultúra, a parasztzene (a régi magyarság) és a legmodernebb európaiság szinte kézenfekvő kapcsolatait, valamint a nemzettudat legmagasabb szintű és legszigorúbb erkölcs szerinti megélését. (Juhász Ferenc, Nagy László, Csoóri Sándor, Fodor András, Kányádi Sándor és mások.)

Greza Ferenc kiemelkedő irodalomtörténeti tehetsége abban is megnyilvánult, hogy nemcsak a prózai életművek hitelesítésében, elemzésében volt otthon, de finom érzéke volt a lírai művek iránt is. S nemcsak irodalomtörténeti értelemben, hanem esztétikai megközelítésekben is. Tudósi ideája szerint a költői (írói) életművek csak úgy bonthatók ki könyvkereteikből, csak úgy válhatnak elevenen ható valósággá, esztétikai és intellektuális élménnyé, ha a szóban forgó műről (illetve szerzőjéről) a lehető legtöbb információt, szempontot, megközelítést tárjuk föl. Ez nemcsak történeti, életrajzi, bibliográfiai (stb.) szempontból fontos (ez lehetne a kultúratörténeti megközelítés), hanem egy-egy műegész hatóerejének, színeinek, szerkezetének, gondolatiságának, esztétikai értékeinek (stb.) a tisztázása miatt is. Szépen kirajzolódik mindez a felfogás Greza kritikáiban, például az Illyés Gyuláról írottakban, illetve a róla szóló könyvek bírálataiban. Szinte kézzel fogható ezekben az írásokban, hogy Greza a maga speciális érzékenységgel, fölkészültségével izgalmas monográfiát tudott volna írni – például – Illyés Gyuláról vagy Csoóri Sándorról, Nagy Lászlóról vagy más kedves költőjéről: a nyolcvanas években alkotói fénykorát élte (a végén már betegségével küszködve).

Csoóri Sándor költészetéről és esszéiről például nyolc írást közöl Olasz Sándor válogatása: azt lehet mondani, hogy Csoóri hetvenes-nyolcvanas évekbeli alkotói korszakának mintegy összefoglalás-részleteit adva. Vers- és esszékötetek elemzéseit váltogatják egymást, illetve – „bemutató” verselemzéseként – *Az elmulasztott utak* analízise. Csoóri lírai alkatát elsősorban az egyéniség különösen erős jelenlétében ragadja meg. E mellett az énközpontúság mellett azonban a hazára és a világra is teljes szélességgel és élességgel hangolódik. Költészetét mindenekelőtt a dinamizmus, a vonzások és taszítások feszültségei szervezik. A *Jóslás a te idődről* válogatott verseskötet összegzéseként Greza fölteszi a gondolkodó kritikus kérdését: „Jó költészet nagy versek híján?” S válaszol is természetesen: „Feloldható az ellentmondás, attól függően, hol vonjuk meg a mű határait. Versnél? Ciklusnál? Kötetnél?” Kissé bővebben: „A Csoóri-versek halmaza akár a dráma: feszültség, jelentése, értéke függ a jelenetek kapcsolat- és viszonyrendszerétől is, kontrasztok és analógiák fölerősítő–kioltó feszültség hullámzásától, a versek közti koherenciától. Nemcsak a gondolkodás eredményét, de folyamatát is meg akarja ragadni [...]”. Finom fölismerés az alábbi is: „A Csoóri-vers: közérzet-ballada. Nem élményből, hanem lélekállapotból indít.” Költészete „kinetikus” jellegű: állandó és heves mozgásban van, csillapítatlan feszültségekkel. Jellemző versépítő sajátossága a filmszerű „áttűnés”, nem „tételvariáló”, hanem „szituációváltó” líra az övé.

Greza Ferenc többször is kísérletet tesz arra, hogy Csoóri Sándor költészetét a múlt század második fele magyar líratörténetében elhelyezze. Úgy látja, hogy – egyfelől – az Illyés- és Nagy László-líra sajátos ötvözetét jelenti; máshonnan nézve: a Nagy László-i, illetőleg a Pilinszky-líra elágazásánál hidal át távolságot ez a „példaadó szintézis”.

Többször is hangsúlyozza, hogy Csoóri alkotói pályáján nem válik ketté, tehát nem különíthető el a vers és a próza, a líra és az esszé. Prózáírását éppolyan intenzitás jellemzi, mintha verset alkotna. S ez a próza telítve van líraisággal. A leghatalmasabb egységterem-

tő erő Csoórinál: „a magatartás forradalma”, a személyesség és a bensőségesség azonos-sága, és „az igazság keresésének és kimondásának fanatizmusa”. Grezsa párhuzamosan olvasta a *Jóslás a te idődről* című válogatott versek kötetét és a *Nomád napló* esszéit, mely művelet legfőbb tanulsága az *életmű egységének* a fölismerhetősége. Vagy, másutt azt olvassuk: „Csoóri új verseskönyve [*A tizedik este*] a *Tenger és diólevél* prózai látomásának lírai megelevenítése.” Nagy esszéit számba véve tipologizálja Csoóri e műfaját, s három fő esszécsaládot jelöl meg: „számadás-esszé”, „létbölcséleti esszé”, „poétikai nagyesszé”. E típusok kibontásai, leírásai, jellemzései ismét a tudós Grezsa felkészültségét és érzékenységét dicsérik.

*

A *Vonzások és vallomások* című posztumusz kötet gazdag tartalmából csak ízelítőt adhatunk, ezeken kívül is számos kritikusi mesterműre bukkanhatunk a kitűnő válogatást olvasva. Ám ez a gazdag kötet is csak ízelítőt adhat Grezsa Ferenc kritikusi munkásságának egészéből: hiszen a kötetben még ki nem adott kritikái jóval nagyobb számban léteznek, mint a kiadottak. Talán azok is kötetekbe rendeződnek egyszer.